

John O'Loughlin, Vladimir Kolossov

MOSKWA – POSTRADZIECKI ROZWÓJ I WYZWANIA

Artykuł przedstawia przegląd zmian zachodzących w Moskwie w okresie postradzieckiej transformacji i związanych z nimi problemów. W skróty sposób omawia historyczne i współczesne prace z zakresu geografii społecznej dotyczące stolicy Rosji. Na tym tle autorzy próbują ustosunkować się do współczesnych hipotez związanych z zachodzącymi procesami metropolizacji, w tym społecznej i przestrzennej polaryzacji występującej w miastach globalnych.

Wstęp

Rosja była zawsze wysoko scentralizowanym państwem, w którym stolica odgrywała szczególną rolę – gospodarczą, społeczną, kulturalną i polityczną. Paradoksalnie postradziecka transformacja gospodarcza nie tylko nie zredukowała tej wyższości, lecz wręcz przeciwnie, wzmocniła przewagę Moskwy. Wydarzenia polityczne lat dziewięćdziesiątych, które decydowały o losie całej Rosji (próby puczów w 1991 r. i 1993 r. – zmagania „reformatorów” z byłymi komunistami), miały miejsce właśnie w stolicy, podczas gdy pozostałe regiony mogły je tylko z niepokojem obserwować. Pomimo iż liczba mieszkańców Moskwy stanowi mniej niż 6% całej populacji Rosji, miasto skupia ponad połowę sektora bankowego, ponad 1/5 handlu detalicznego i 1/3 całego handlu hurtowego. Moskwa w znacznym stopniu zmonopolizowała funkcję pośrednika pomiędzy krajem i gospodarką światową, a także stała się najważniejszym krajowym węzłem przepływów finansowych. Jeśli nawet kryzys finansowy z sierpnia 1998 r. przyczynił się do pewnej poprawy równowagi między stolicą i innymi prowincjami, Moskwa nadal pozostaje głównym „eksporterem” najważniejszych rosyjskich produktów (ropy, gazu, drewna, złota etc.). Obecnie można obserwować proces przekształcania się Moskwy w prawdziwe miasto globalne (Gritsai 1996, 1997; Taylor 2000).

Średni dochód krajowy na mieszkańca Moskwy jest znacznie wyższy niż w pozostałych 88 regionach Rosji i ponad dwukrotnie wyższy niż w drugim co do wielkości Sankt-Petersburgu. Moskwa jest dla całego kraju przykładem postkomunistycznej restrukturyzacji oraz odznacza się najbardziej pojemną nową klasą średnią. Przestrzeń miasta zmieniła się znacznie w ostatniej dekadzie. W centrum stolicy jak grzyby po deszczu powstają nowe biura, a zabytkowe budynki wyglądają świeżo po renowacji przeprowadzonej przez prywatnych inwestorów; w nocy moskiewskie ulice jarzą się od jasno oświetlonych

wystaw sklepowych i zagranicznych reklam, wzbudzając zazdrość w mieszkańcach wielu innych miast, które cierpią z powodu długów miejskich i braków w dostawie prądu. Czy Moskwa rzeczywiście jest dominującym graczem rosyjskiej gospodarki, określającym kierunki i skalę restrukturyzacji państwa? Jak trwały jest „moskiewski cud”? Jaka jest druga strona medalu – związana z nierównościami i polaryzacją, które stały się widoczne w ostatniej dekadzie? Te pytania znajdują się coraz częściej w centrum dyskusji między politykami i naukowcami.

Ekonomiczne i społeczne koszty gwałtownych zmian, jakie zaszły w Moskwie od 1991 r., są już znane. Moskwa stała się bezsprzecznie demograficzną „czarną dziurą”: liczba zgonów przewyższyła w ciągu dekady liczbę urodzeń. Starzenie się ludności miasta i spadek liczby jego mieszkańców są rekompensowane przez migrację zarobkową z większości byłych republik radzieckich, z pozostałych regionów Rosji, a nawet z krajów Trzeciego Świata. Większość emigrantów przebywa w Moskwie nielegalnie. Te procesy pogarszają jakościową strukturę ludności, stwarzają napięcia na rynku pracy i rynku mieszkaniowym oraz mogą prowadzić do konfliktów religijnych i etnicznych. Pomimo iż społeczne zróżnicowanie przestrzeni Moskwy nie osiągnęło jeszcze takiej skali jak w Stanach Zjednoczonych czy nawet w miastach Europy Zachodniej, pogłębiające się nierówności społeczne powodują powstawanie zamkniętych społeczności i mogą skazywać przeważającą większość moskwiaków na życie w zaniedbanych i opuszczonych gettach. Co więcej, procesy polaryzacji niosą ze sobą ryzyko zwiększania się kontrastów społecznych poprzez tworzenie rozwarstwowanego systemu edukacji i opieki zdrowotnej – separującego bogatsze warstwy społeczne od warstw biedniejszych.

Władze miejskie Moskwy muszą rozwiązać także inne problemy. Jednym z najpoważniejszych jest wymagający ogromnych inwestycji problem mieszkaniowy, a w szczególności konieczność renowacji starej i zrujnowanej zabudowy mieszkaniowej, w tym czteropiętrowych bloków, tzw. *chruszczowów*, zbudowanych w latach sześćdziesiątych. Co więcej, miasto cierpi na brak wolnej przestrzeni pod zabudowę, w związku z czym konieczne jest wyburzenie starych budynków mieszkalnych i zakładów przemysłowych lub przeniesienie fabryk poza miasto w celu zwiększenia intensywności wykorzystania terenu. Kolejnym palącym problemem jest gwałtowny wzrost liczby pojazdów w stosunku do niewystarczającej pojemności sieci drogowej i liczby miejsc parkingowych; ze względu na stałe utrudnienia w ruchu (korki) dojazd samochodem do centrum w dni robocze jest prawie niemożliwy. Na tym tle zbyt wolny rozwój transportu publicznego, wynikający z niewystarczającego doinwestowania, wydaje się szczególnie niepokojący. Władze miasta nie posiadają wystarczających środków finansowych na jednoczesną budowę autostrad takich jak „Trzeci Krag” i inwestowanie w rozbudowę metra oraz pozostałego transportu publicznego. Władze miejskie pod przewodnictwem Jurija Łużkowa (burmistrz od 1992 r.) zobowiązały się do kontynuowania inwestycji w prestiżowe projekty w celu podtrzymania wizerunku i konkurencyjności Moskwy jako stolicy Rosji i nowego miasta globalnego.

Tak jak każda stolica, Moskwa ma złożoną strukturę, która powinna być rozpatrywana na różnych płaszczyznach. Po pierwsze – w skali globalnej i makroregionalnej (Europa Środkowo-Wschodnia) powiązania Moskwy mają w przeważającej mierze charakter gospodarczy, włączając ją w skład światowego systemu miast (Taylor, Hoyle 2000). Po drugie – w skali krajowej Moskwa jest jednocześnie stolicą Federacji i jej podmiotem – w tej skali nacisk powinien być położony na nadrzędną rolę Moskwy w krajowym systemie osadniczym oraz na równoważenie coraz bardziej widocznych różnic w poziomie rozwoju między stolicą i resztą kraju. Po trzecie – w skali regionalnej zasięg aglomeracji moskiewskiej przekracza granicę miasta, co sprawia, że najważniejsze są zagadnienia związane z relokacją przemysłu, regionalnym systemem transportowym, relacjami między miastem i strefą podmiejską, a także z przekształcaniem stref rolniczych i leśnych. Po czwarte – w skali lokalnej (sąsiedzkiej) należy zauważyć, że Moskwa jest stosunkowo rozległym zespołem miejskim, składającym się z różnych mniejszych jednostek administracyjnych, w tym 124 dystryktów, tzw. rejonów (rys. 1), które wkrótce będą miały prawdziwe (wybieralne) władze samorządowe dysponujące własnymi budżetami.

Aby uporać się z takim mnóstwem problemów występujących w różnych skalach, władze miasta potrzebują długofalowej strategii. Jest bowiem oczywiste, że uprzywilejowana sytuacja stolicy z lat dziewięćdziesiątych może ulec gwałtownej zmianie, jak pokazały np. wydarzenia po kryzysie finansowym z sierpnia 1998 r. Rosyjskie władze federalne odmawiają pokrycia z budżetu państwa nawet małej części moskiewskich wydatków. Niektóre duże firmy (ważni płatnicy podatków) przeniosły już swoje główne siedziby poza miasto, wskutek czego od dwóch lat władze miejskie narzekają na kurczący się budżet miasta. Dyskusje o przyszłości gospodarczej Moskwy można podsumować jako wybór między różnymi modelami rozwoju, które są z kolei uzależnione od modelu rozwoju przyjętego w całej Rosji. Jeśli Rosja pozostanie głównie eksporterem ropy i innych surowców, a przemysł przetwórczy i związany z zaawansowanymi technologiami będą w dalszym ciągu upadać, jest oczywiste, że Moskwa będzie miała coraz mniej okazji do wykorzystania swojego potencjału do tworzenia innowacji i szans wyboru nowego bardziej zrównoważonego modelu rozwoju.

Upraszczając, można powiedzieć, że przyszłość Rosji powinna opierać się na trzech opcjach: a) przemyśle tradycyjnym, b) sektorze usług – głównie bankowości i handlu, c) nauce, przetwarzaniu informacji i przemyśle zaawansowanym technologicznie. Innymi słowy, Moskwa może kontynuować swój rozwój jako otwarta gospodarczo stolica lub jako centrum modernizacji kraju. Przed upadkiem Związku Radzieckiego ponad milion osób w Moskwie było zatrudnionych przy prowadzeniu badań naukowych (podstawowych i stosowanych) (co stanowiło 1/4 wszystkich radzieckich pracowników naukowych). Pomimo że ten unikatowy kapitał ludzki uległ obecnie znacznemu zmniejszeniu, rosyjska stolica wciąż zajmuje drugie miejsce wśród europejskich miast pod względem liczby cytowań w czasopiśmie i książkach naukowych. Aby zapewnić długotrwały rozwój, stolica powinna promować innowacyjne

przedsięwzięcia naukowe i wykorzystywać je w przemyśle zaawansowanym technologicznie (Pchelintsev 1999).

Rys. 1. Moskwa w podziale na dzielnice (tzw. rejony)

Źródło: opracowanie własne.

Moskwa w badaniach naukowych w okresie radzieckim i postradzieckim

Już pod koniec II wojny światowej Moskwa zaczęła przyciągać uwagę radzieckich geografów, którzy zajęli się studiowaniem unikatowych problemów stolicy. Geografowie społeczni byli szczególnie zainteresowani badaniem

wzajemnego oddziaływania między stolicą i jej regionem, a także wpływem stolicy na otaczające ją obszary centralnej Rosji. Granice wpływu Moskwy wyznaczano na podstawie różnorodnych kryteriów: zasięgu dziennych i tygodniowych migracji, liczby domów letniskowych, rozmieszczenia terenów zabudowanych i przemysłowych, usług i funkcji rekreacyjnych w sektorach otaczających miasto z uwzględnieniem ich oddziaływania na środowisko. Najważniejsze dzieło na ten temat – *Moscow's Capital Region – the Territories, Structures, and Environment* – napisane przez liczną grupę pracowników z Instytutu Geografii Radzieckiej (obecnie Rosyjskiej) Akademii Nauk, zawiera interesujące rozdziały, które są punktem odniesienia dla postradzieckich przekształceń (Lappo, Golz, Treivish 1988). Geografowie poświęcali dużo mniej uwagi samej Moskwie. Społeczno-terytorialna struktura miasta została zbadana w minimalnym stopniu – częściowo ze względu na brak wiarygodnych danych statystycznych dla mniejszych jednostek administracyjnych. Problemy rozwoju Moskwy były analizowane głównie przez architektów i osoby zajmujące się planowaniem przestrzennym, zwłaszcza pracowników Instytutu Moskiewskiego Planu Zagospodarowania. Raporty z tych badań nie są niestety dostępne.

Udostępniono natomiast kilka innych prac zawierających szczegółowe informacje dotyczące różnych okresów rozwoju miasta. Po pierwsze Julian G. Sauszkin, nestor radzieckiej geografii społecznej i były dyrektor Departamentu Geografii Społecznej Związku Radzieckiego przy Uniwersytecie Moskiewskim, napisał trzy książki o Moskwie – ostatnia ukazała się wkrótce po jego śmierci, opublikowana przez jego byłą studentkę Wierę Głuszkową (Saushkin 1950, 1964; Saushkin, Glushkova 1983). W późnych latach siedemdziesiątych i wczesnych osiemdziesiątych rozwinęło się nowe podejście geograficzne do studiów nad środowiskiem miejskim, warunkami życia i organizacją funkcji w gospodarce miasta. Podejście to stosowano zwłaszcza w Zakładzie Instytutu Geografii założonym przez Jurija Miedwiedkowa (obecnie wykłada na Uniwersytecie Stanu Ohio). Współczesne metody ilościowe (szczególnie ekologia czynnikowa) wykorzystano mianowicie przy określaniu jakości środowiska miejskiego (Barbash, Gutnov 1980; Barbash 1982). W celu pomiaru atrakcyjności środowiska brano pod uwagę rozmieszczenie terenów mieszkaniowych i miejsc pracy, liczbę wniosków o zmianę miejsca zamieszkania, położenie w stosunku do głównych linii transportowych, dogodność połączeń komunikacyjnych, wachlarz oferty usługowej, różnorodność możliwości zatrudnienia oraz sytuację ekologiczną (Barbash 1984; Vasiliev, Privalova 1984). W latach dziewięćdziesiątych podobne podejście zastosował Sidorow (1992).

Przejsie do gospodarki rynkowej w okresie postradzieckim stanowiło wyzwanie dla geografów i badaczy innych nauk społecznych, dostarczając nowych teoretycznych i praktycznych problemów badawczych, takich jak: restrukturyzacja gospodarcza, rozwój rynku mieszkalnictwa prywatnego, polaryzacja społeczna, bezrobocie oraz stare i nowe patologie społeczne, które to problemy wysunęły się na pierwszy plan w badaniach naukowych. Rosyjska geografia społeczna podjęła to wyzwanie. Należy tu wspomnieć

o pracach Wiery Głuszkowej. Opublikowała ona monografię poświęconą dynamice i strukturze ludności Moskwy, funkcjom miasta i głównym gałęziom jego gospodarki, a także zagospodarowaniu terenów i problemom społecznym, w tym związanym z geografiami religii (Głushkova 1997, 1999). Głuszkowa była także jednym z pierwszych inicjatorów i głównym autorem obszernych i dobrze udokumentowanych, ilustrowanych tomów o historii, geografii i urbanistyce Moskwy (por. np. Kuzmin 2000). Drugie wydanie *Encyklopedii Moskwy* (Moskva 1997) jest szczególnie godne uwagi. Istotne informacje geograficzne o rozwoju Moskwy są także zawarte w innych publikacjach historycznych (Vinogradov 1996–1997; Gorinov 1996, 1997).

W wyniku publicznej debaty, która stanowiła pierwszy krok w dyskusji, i przyjęcia nowego *Planu Zagospodarowania Moskwy do 2002 r.* (Arkhitektura... 1999; Moskva 2000; Moskva... 2001) ukazała się seria prac poświęconych urbanistyce i architekturze stolicy. Prace te zostały opatrzone bogato ilustrowanymi, szczegółowymi mapami przedstawiającymi środowisko, układ drogowy, sieć komunikacyjną, strukturę przestrzenną i strefy funkcjonalne Moskwy. Kompleksowe opracowania przemian architektonicznych i urbanistycznych w Moskwie powstawały także w pierwszym okresie po upadku Związku Radzieckiego (Kudriavtsev 1994). W latach dziewięćdziesiątych geografowie uczestniczyli w licznych ważnych badaniach przedstawiających stan środowiska Moskwy. W szczególności Wiktoria Bitiukowa napisała pracę, w której przedstawiła rzeczywiste rozmieszczenie źródeł zanieczyszczeń w podziale na jednostki administracyjne (Moskva... 1995; Bitiukova 1996; Kuzmin 2000). Wiele map obrazujących stan środowiska naturalnego jest dostępnych na oficjalnych stronach internetowych Zarządu Moskwy (www.mos.ru).

Obecnie studia geograficzne nad Moskwą mogą rozwijać się z większym rozmachem dzięki poprawie jakości oficjalnych statystyk oraz decyzji władz Moskwy z 1995 r. o wprowadzeniu do szkół licealnych w mieście i regionie przedmiotu „wiedza o Moskwie” (ros. *moskvovedenie*). Ta polityka edukacyjna przyczyniła się do pojawienia się serii zeszytów o mieście (np. Alekseev 1996; Alekseev et al. 1997). Co więcej, władze miasta zainicjowały publikację dwóch miesięczników, które zawierają wyniki badań społecznych dotyczących miasta („Symptom” i „Puls”). Komitet ds. Telekomunikacji i Mediów przy Zarządzie Moskwy publikuje co roku kilkanaście książek o bieżących problemach społecznych; niestety tylko niewielka liczba egzemplarzy jest drukowana i nie są one dostępne w większości bibliotek.

Wśród opracowań zagranicznych wskazać można na pracę Timothy’ego Coltona (1995), która przedstawia zmiany granic miasta oraz przekształcenia struktur demograficznych, przemysłowych, a nawet politycznych, zachodzące w Moskwie XX wieku. Wiele czasopism naukowych, w tym „Postradziecka Geografia i Ekonomia”, regularnie publikuje prace poświęcone geografii społecznej dotyczące stolicy Rosji. „GeoJournal” przygotował specjalny numer o Moskwie i Sankt-Petersburgu (Gdaniec 1997; Kolossov 1997; Vendina 1997). Wykorzystując metodologię geografii społecznej, Mozolin (1994) wyjaś-

nia zróżnicowanie cen ziemi w mieście, biorąc pod uwagę dostępność danego miejsca względem centrum CBD (ang. *Central Business District*) oraz morfologię miasta. Bater (1994) oraz Daniell i Struyk (1994) przedstawiają rozwój rynku mieszkaniowego w Moskwie, a w szczególności rezultaty prywatyzacji zasobów mieszkaniowych, realizację miejskiego programu mieszkaniowego w nowych warunkach oraz nowe budownictwo jednorodzinne tzw. nowych Rosjan. Prace Wendiny (1994, 1995, 1996, 1997) oraz Wendiny i Kołossowa (1996) dotyczą zmiany funkcji i struktury zatrudnienia w różnych dzielnicach Moskwy w czasach postradzieckich w porównaniu z rozkładem cen mieszkań na rynku wtórnym. Natomiast Gritsai (1997) porównuje pierwsze oznaki transformacji rynkowej, w tym rozwój usług dla przedsiębiorstw w Moskwie, z sytuacją wybranych największych światowych metropolii.

Rozwój demograficzny i społeczny Moskwy w ostatnich latach (zmiana liczby mieszkańców, struktura etniczna, poziom wykształcenia dla lat 1979–1989 w starym podziale administracyjnym obowiązującym do 1992 r.) był przedmiotem badań Rowlanda (1992). Różnice między wewnętrzną i zewnętrzną strefą miasta i koncentracja osób z wyższym wykształceniem w jego centrum i południowo-zachodniej części znajdują swoje odzwierciedlenia w wynikach pierwszych demokratycznych wyborów do władz miasta (Berezkin et al. 1989; Colton 1995). Prace Batera i innych (1995) oraz Kołossowa (1997) pokazują, że zachowania wyborcze moskwan różnią się znacznie od zachowań mieszkańców innych regionów kraju i mają stały rozkład przestrzenny. Natomiast różnice preferencji wyborczych między zachodnią i południowo-zachodnią częścią miasta a pozostałą częścią Moskwy zostały przedstawione i wyjaśnione przez O’Loughlina, Kołossowa i Wendinę (1997). W ostatnim okresie Pavlovskaya i Hanson (2001) zauważyły wpływ zmian w strukturze handlu detalicznego i prywatyzacji usług na życie rodzin mieszkających w centralnej dzielnicy (tzw. rejonie) Moskwy, a Argenbright (1999) nakreślił sugestywny obraz zmiany wyglądu i znaczenia przestrzeni publicznej w okresie od epoki wszechobecnej sowieckiej kontroli do współczesnej wolności.

Wnioski

Odwiedzający radziecką Moskwę z trudnością rozpoznają jej współczesną następczynię. Centrum Moskwy coraz bardziej przypomina inne stolicy centralnej Europy, takie jak Warszawa czy Budapeszt, z ekskluzywnymi sklepami i galeriami, supermarketami, biurami i wszystkimi innymi usługami. Jednocześnie moskiewskie przedmieścia wyglądają tak samo jak za dawnych czasów. Niewielka część mieszkańców, tzw. nowi Rosjanie, korzysta z tych oszałamiających zmian, podczas gdy większość moskwan z trudem wiąże koniec z końcem. W badanej próbie 3,5 tys. mieszkańców Moskwy z kwietnia 2000 r. tylko 22,8% zgodziło się ze stwierdzeniem, że „nie jest tak źle i można normalnie żyć”, podczas gdy większość (55,3%) odpowiedziała, że „życie jest ciężkie, ale można wytrzymać”. Kolejne 13,3% stwierdziło, że „warunki

życiowe są tak ciężkie, że nie da się tego dłużej znieść”. Co jest warte podkreślenia, Moskwa jest znacznie zamożniejsza niż reszta kraju i nie może być uznana za typowe rosyjskie miasto, ani nawet za zwiastun zmian, które mogą stać się udziałem innych dużych miast dawnego Związku Radzieckiego.

Szalone tempo życia centrum Moskwy i związany z tym pęd do powstawania ekskluzywnych dzielnic, „szybkie pieniądze”, wzrost przestępczości, bankowe i finansowe skandale oraz ogromna niepewność jutra czynią Moskwę „miastem wyzwania” (Spector 1997). Szczególnie zaskakujący jest kontrast między funkcjami miasta światowego i ich konsekwencjami dla codziennego życia większości mieszkańców. Hipoteza *dual city* sformułowana przez Mollenkopfa i Castellsa (1991) dla Nowego Jorku wydaje się jak najbardziej adekwatna w przypadku Moskwy. Oczywiście dramatyczna polaryzacja jest stałą cechą stolic wielu krajów słabo rozwiniętych, ale jej pojawienie się w Moskwie jest niewątpliwie najszybsze. Czy rosnąca w Moskwie luka między bogatymi i biednymi; między grupą mieszkańców uczestniczących w gospodarce globalnej i tych, których życie zależne jest od pomocy państwa lub małych przedsiębiorców; między starym pokoleniem, którego świat jest wciąż zabarwiony doświadczeniami z okresu Związku Radzieckiego, i nowym postradzieckim pokoleniem, będzie się zwiększać tak jak w minionej dekadzie, czy też będzie maleć? Pytanie to jest niezwykle istotne nie tylko dla moskwiian i Rosjan, ale dla wszystkich społeczeństw przechodzących szybkie zmiany gospodarcze i społeczne w okresie globalizacji. Niniejszy artykuł ma swój udział w odpowiedzi na to pytanie, kreśląc obraz miasta po 10 latach postradzieckiej transformacji, który może być wykorzystany przy planowaniu jej dalszego rozwoju.

Literatura

- Alekseev A.I. (red.), 1996, *Moskvovedenie*, Moskwa: Ekopros.
- Alekseev A.I., Glushkova V.G., Lisenkova G.Y. (red.), 1997, *Geografia Moskvy i moskovskoi oblasti*, Moskwa: Moskovskie Uchebniki.
- Argenbright R., 1999, „Remaking Moscow: New Places, New Selves”, *Geographical Review*, nr 89 (1), s. 1–22.
- Arkhitektura, stroitelstvo, disain*, 1999, numer specjalny poświęcony planowi ogólnemu zagospodarowania Moskwy do roku 2020, nr 4 (14).
- Barbash N.B., 1982, „Spatial Relations Among Places with Complementary Functions Within the City of Moscow”, *Soviet Geography: Review and Translation*, nr 23 (2), s. 77–94.
- Barbash N.B., 1984, „Privlekatelnost razlichnykh chastei gorodskoi sredy dlia gorozhan (na osnove dannyykh obmena zhiliem)”, *Izvestia Akademii Nauk SSSR: Seriya Geograficheskaya*, nr 5, s. 81–91.
- Barbash N.B., Gutnov A.E., 1980, „Urban Planning Aspects of the Spatial Organization of Moscow: An Application of Factorial Ecology”, *Soviet Geography: Review and Translation*, nr 21 (9), s. 557–574.

- Bater J.H., 1994, „Housing Developments in Moscow in the 1990s”, *Post-Soviet Geography*, nr 35 (6), s. 309–328.
- Bater J.H., Degtyarev A.A., Amelin V.N., 1995, „Politics in Moscow: Local Issues, Areas and Governance”, *Political Geography*, nr 14 (8), s. 665–687.
- Berezkin A.V., Kolossov V.A., Pavlovskaya M., Petrov N., Smirniagin L., 1989, „The Geography of the 1989 Elections of People’s Deputies of the USSR (Preliminary Results)”, *Soviet Geography*, nr 30 (8), s. 607–634.
- Bityukova V.R., 1996, *Sotsialno-ekologicheskie problemy razvitiia gorodskikh territorii (na primere Moskvy)* praca doktorska, Moskwa: Wydział Geografii Uniwersytetu Moskiewskiego.
- Colton T.S., 1995, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Daniell J., Struyk R., 1994, *Housing Privatization in Moscow: Who Privatizes and Why*, Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.
- Federov D., 1997, „Telecommunication Computer Networks in Moscow”, *GeoJournal*, nr 42 (4), s. 433–448.
- Gdaniec C., 1997, „Reconstruction in Moscow’s Historic Centre: Conservation, Planning and Finance Strategies – the Example of the Ostozhenka District”, *GeoJournal*, nr 42 (4), s. 365–376.
- Glushkova V.G., 1997, *Moskva. Istoria i Geografia*, Moskwa: Izdatelstvo Mir.
- Glushkova V.G., 1999, *Sotsialnyi portret Moskvy na poroge XXI veka*, Moskwa: Izdatelstvo Mysl.
- Gorinov M.M. (red.), 1996, 1997, *Istoria Moskvy*, t. 1–4, Moskwa: AOL.
- Gritsai O., 1996, „Postindustrialnye sdvigi v Moskve: kontseptsia mirovykh gorodov i perestroika ekonomicheskoi struktury”, *Izvestia RAN, Seria Geograficheskaya*, nr 5, s. 90–97.
- Gritsai O., 1997, „Business Services and Restructuring of Urban Space in Moscow”, *GeoJournal*, nr 42 (4), s. 349–363.
- Gritsai O., 1997, „Moscow under Globalization and Transition: Paths of Economic Restructuring”, *Urban Geography*, nr 18 (2), s. 155–165.
- Kolossov V., 1997, „Political Polarization at the National and the Intra-Urban Levels: The Role of Moscow in Russian Politics and Socio-Political Cleavages within the City”, *GeoJournal*, nr 42 (4), s. 385–401.
- Kolossov V., Vendina O., 1997, „Moscou, retour a la voie mondiale” (w:) P. Claval, A.-L. Sanguin (red.), *Geographie et culture, metropolisation et politique*, Paris: L’Harmattan, s. 137–153.
- Kolossov V., Vendina O., Borodulina N., Seredina E., Fedorov D., 1998, „Kontseptsia informatsionnogo goroda i sozdanie novoi delovoi sredy v Moskve”, *Izvestia RAN, Seria Geograficheskaya*, nr 5, s. 141–156.
- Kudriavtsev M.P. (red.), 1994, *Moskva – tretii Rim. Istoriko-gradostroitelnoye issledovanie*, Moskwa: SOL.
- Kuzmin A.V. (red.), 2000, *Gradostroitelstvo Moskvy. 90-e gody XX veka*, Moskwa: Moskovskie Uchebniki i Kartolitografia.

- Lappo G.M., Golz G.A., Treivish A.I. (red.), 1988, *Moskovskii Stolichnyi Region: territorialnaya struktura i okuzhayushchaya sreda*, Moskwa: Instytut Geografii Akademii Nauk ZSRR.
- Mollenkopf J., Castells M., 1991, *Dual City: Urban Restructuring in New York*, New York: Russell Sage Foundation.
- Moskva i mockvichi: v kakoi okruzhayushchei srede my zhivem?*, 1995, Moskwa: Instytut Planu Ogólnego Zagospodarowania Moskwy.
- Moskva*, 1997, Moskwa: Rossiiskaya Entsiklopedia.
- „Moskva: vzgliad v tretie tysyacheletie (novyi Generalnyi Plan Razvitiia i ego realizatsia)”, *Arkhitektura i stroitelstvo Moskvy*, 2001, numer specjalny, s. 5–6.
- Moskva 2000 (Moskovskii spravochnik)*, Moskwa: Zolotaya Pchela.
- Mozolin M., 1994, „The Geography of Housing Values in the Transformation to a Market Economy: A Case Study of Moscow”, *Urban Geography*, nr 15 (2), s. 107–127.
- O'Loughlin J., Kolossov V., Vendina O., 1997, „The Electoral Geographies of a Polarizing City: Moscow, 1993–1995”, *Post-Soviet Geography and Economics*, nr 38 (10), s. 567–600.
- Pavlovskaya M., Hanson S., 2001, „Privatization of the Urban Fabric: Gender and Local Geographies of Transition in Downtown Moscow”, *Urban Geography*, nr 22 (1), s. 4–28.
- Pchelintsev O.S., 1999, „Moskva i strategicheskoe izmerenie rossiiskikh reform” (w:) L. Vardomsky, V. Mironov (red.), *Moskva na fone Rossii i mira: problemy i protivorechia otnoshenii stolitsy v kontekste rynochnoi transformatsii*, Moskwa: Instytut Gospodarki Międzynarodowej i Studiów Politycznych, Instytut Geografii Rosyjskiej Akademii Nauk, s. 13–31.
- Rowland R., 1992, „Selected Urban Population Characteristics of Moscow”, *Post-Soviet Geography*, nr 33 (2), s. 569–590.
- Saushkin Y.G., 1950, *Moskva*, Moskwa: Geografiz.
- Saushkin Y.G., 1964, *Moskva. Geograficheskaya kharakteristika*, Moskwa: Geografiz.
- Saushkin Y.G., Glushkova V.G., 1983, *Moskva sredi gorodov mira*, Moskwa: Izdatelstvo Mysl.
- Sidorov D., 1992, „Variations in Perceived Level of Prestige of Residential Areas in the Former USSR”, *Urban Geography*, nr 13 (4), s. 355–373.
- Stadelbauer J., 1996, „Moskau. Post-sozialistische Megastadt im Transformationsprozess”, *Geographische Rundschau*, nr 48 (2), s. 113–120.
- Spector M., 1997, „Moscow on the Make”, *New York Times Magazine* z 1 czerwca 1997.
- Taylor P.J., 2000, „World Cities and Territorial States under Conditions of Contemporary Globalization”, *Political Geography*, nr 19 (1), s. 5–32.
- Taylor P.J., Hoyler M., 2000, „The Spatial Order of European Cities under Conditions of Contemporary Globalization”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, nr 91 (2), s. 176–189.

- Vasiliev G.L., Privalova O.L., 1984, „A Social-Geographical Evaluation of Differences within a City”, *Soviet Geography: Review and Translations*, nr 25 (7), s. 488–496.
- Vendina O., 1994, „Moscou: en recherche d’équilibre entre la planification et laisser-faire” (w:) Ch. Vandermotten (red.), *Planification et stratégies de développement dans les capitales européennes*, Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, s. 273–285.
- Vendina O., 1995, „Moscou: les rôles de la ville et sa genèse”, *Géographie et Cultures*, nr 14, s. 85–103.
- Vendina O., 1996, „Sotsialnaya stratifikatsia v Moskve: tsena ekonomicheskikh reform”, *Izvestia RAN, Seria Geograficheskaya*, nr 5, s. 98–113.
- Vendina O., 1997, „Transformation Processes in Moscow and Intra-Urban Stratification of Population”, *Geojournal*, nr 42 (4), s. 341–347.
- Vendina O., Kolossov V., 1996, „Sotsialnaya polarisatsia i politicheskoe povedenie moskvichei”, *Sociological Journal*, nr 3 (4), s. 164–176.
- Vinogradov V. (red.), 1996–1997, *Moskva – 850 let. Istoria Moskvyy*, Moskva: Moskovskie Uchebniki (2 t.).
- Yablokov A.V. (red.), 1993, *O sostoyanii okruzhayushchei sredy g. Moskvyy v 1992 g. Gosudarstvennyi doklad*, Moskva: Pravitelstvo Moskvyy.

A B S T R A C T S

John O'Loughlin, Vladimir Kolossov

MOSCOW – POST-SOVIET DEVELOPMENTS AND CHALLENGES

The article presents an overview of changes and relevant problems that have occurred in Moscow in the period of post-Soviet transformation. Authors briefly discuss historical and contemporary studies on capital city of Russia in the field of social geography. On this background authors comment on contemporary hypothesis related to metropolisation processes including social and spatial polarization observed in global cities.